

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 343.122 (477)

О. В. Мартовицька

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ

Постановка проблеми. Україна, будучи демократично, соціальною, правовою державою, гарантує та забезпечує людині права і свободи. Одним із важливих конституційних прав людини є право на правову допомогу. Адже вказане право водночас виступає в якості гарантії недопущення порушень інших прав людини. У зв'язку з цим вважаємо актуальним питання про поняття права на правову допомогу.

Аналіз останніх досліджень. Інститут правової допомоги та права на неї неодноразово досліджували в своїх працях такі вчені, як: О.А. Банчук, Є.Ю. Бова, Г.І. Гладун, М.С. Демкова, В.В. Заботін, В.М. Ісакова, С.С. Калинюк, М.В. Кравченко, М.І. Лахижа, В.С. Личко, М.Т. Лоджук, М.І. Рішко, М.В. Стаматіна, Н.В. Хмелевська, Ю.Т. Шрамко й інші. Разом із тим чимало питань по сьогоднішній день залишаються дискусійними. Зокрема, з урахуванням постійного оновлення вітчизняного законодавства багато наукових напрацювань про право на правову допомогу втратили свою актуальність. Тому метою представленої статті є визначення сутності та змісту права на правову допомогу.

Виклад основного матеріалу. Розкриттю змісту поняття права на правову допомогу повинне передувати з'ясування сутності та значення таких правових категорій як «право» та «права людини». Так, у теорії держави та права й досі активно ведуться дискусії з приводу розуміння поняття «право», що вчергове вказує на те, що окреслена проблема, як зазначає М. Самбор, «... є далеко не новою». Більше того, на думку науковця, звернення розуміння права, його сучасної інтерпретації обумовлено його побудовою, далекою від абсолютної абстракції, тісно пов'язаною із реаліями життя людини, суспільства, держави, моралі, що є панівною у такому соціумі [1, с. 59]. Все це вказує на те, що в юридичній літературі відсутній однозначний, єдиний підхід до розуміння права, а значить сформувався декілька підходів до його трактування, які в наукових колах знаходять як своїх прихильників, так і противників.

На наш погляд, найбільш вдалим є змішаний підхід до визначення поняття «право», який поєднує всі вищенаведені наукові підходи. Зокрема, чимало вчених під правом розуміють систему загальнообов'язкових, санкціонованих державою норм (правил) поведінки, зумовлених природою та інтересами людини та суспільства й які покликані за допомогою заходів легального державного впливу впорядковувати (регулювати) суспільні відносини, визначаючи міру свободи, рівності та справедливості, заради досягнення рівноваги та благополуччя [2, с. 142].

При цьому, перед тим, як визначити й охарактеризувати право на правову допомогу, слід зазначити, що в теорії права загальноприйнятим є виокремлення природного та позитивного, а також соціального та юридичного права. Зокрема, як відзначає О.Ф. Скакун, позитивне право виходить від держави, виражено в писаних нормах, міститься в нормативно-правових документах, а природне право має більш глибокий, ґрунтовний, вихідний для життя людей норматив поведінки, корениться в самій природі людини. Соціальне ж право, як наголошує вчена, впливає безпосередньо із громадського життя і не залежить від держави, а юридичне – є наслідком державної діяльності, втіленням волевиявлення держави [3, с. 234–235].

Так як предметом нашого дослідження є такий правовий інститут як правова допомога, яка гарантується державою, то відповідно для нас представляє інтерес саме юридичне право. Останнє, в свою чергу, має два значення – об'єктивне та суб'єктивне. Так, під об'єктивним правом пропонують розуміти систему діючих у державі правових норм і принципів, а суб'єктивним – правові норми і принципи як певні юридично визначені можливості (свободи) суб'єкта права задовольняти власний інтерес [3, с. 235]. З вищенаведеного помітно, що по відношенню до права на правову допомогу варто вести мову про його розуміння як суб'єктивного права. Це пояснюється тим, що досліджуване право, насамперед, покликане за-

безпечувати права і свободи людини, тим самим задовольняючи її інтереси.

Право як сукупність правових норм регулює порядок у суспільстві, державі шляхом упорядкування суспільних відносин у всіх сферах суспільного життя. Проте для кожної людини як учасника таких суспільних відносин важливу роль відіграють закріплені правовими приписами можливості реалізувати свої потреби та інтереси з метою особистісного становлення та розвитку. Адже, як цілком вірно зазначає І.С. Загоруй, права людини визнаються універсальною формою взаємовідносин між людиною, суспільством і сучасною державою. Саме з допомогою прав людини визначаються межі соціальних можливостей людини та встановлюється інституціональний і соціально-правовий механізм їх реалізації [4, с. 67]. Не дарма О. Скрипнюк наголошує на тому, що «права і свободи людини складають основи самого суспільства й держави, її конституційного ладу» [5, с. 204–205].

Якщо ж вести мову про право на правову допомогу, то варто зазначити, що воно входить до системи основних прав людини і громадянина, які представляють собою правові можливості (міру свободи) особи, здатні забезпечити її розвиток у конкретно-історичних умовах, що закріплені як міжнародні стандарти, загальні і рівні для всіх людей і гарантовані законами держави як невідчужувані [3, с. 209]. Іншими словами, права людини, в тому числі й право на правову допомогу, є охоронюваною, забезпечуваною державою природною можливістю щось робити, здійснювати, мати гідні умови життя, бути гарантованим від насильства тощо [6, с. 628]. Виходячи з наведеного, можна дійти висновку, що праву на правову допомогу притаманні ознаки, характерні для основних прав людини. Зокрема:

- має соціальний характер, оскільки залежить від характеру і рівня соціально-економічного розвитку суспільства та визначається сукупністю таких соціальних факторів, як інтерес людини, мораль суспільства та ступінь досягнутої свободи даного суспільства і відповідність їй засобів, використовуваних державою для захисту прав людини;

- має правовий характер, оскільки є своєрідним правовим благом, яке існує у певних межах як міра свободи особи;

- зумовлене біосоціальною сутністю людини, не обмежене територією держави і національністю людини;

- має невідчужуваний характер, оскільки не можуть бути свавільно «забрані» владою;

- спрямоване на задоволення основних потреб, без яких людина неспроможна нормально існувати і розвиватися;

- повинне бути загальним і рівним для всіх людей;

- гарантується законами держави і міжнародно-правовими актами [3, с. 209–210].

У сучасній правовій енциклопедії права і свободи людини розглядаються в нерозривному зв'язку як визнані міжнародним співтовариством особисті цінності людини у її відносинах з іншими людьми та державою [7, с. 259]. Окремо варто відзначити, що прийнято розрізняти права людини і права громадянина. У першому випадку йдеться про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням та розвитком, а щодо прав громадянина, то вони пов'язані із сферою відносин людини з суспільством, державою, їх інституціями [7, с. 259].

Виходячи з вищенаведеного, варто відзначити, що права людини за своєю суттю є правовою категорією, яка передбачає можливості гідного існування та розвитку особи в суспільстві, державі. При цьому, щоб указані права не носили декларативний характер, у державі повинен існувати механізм їх забезпечення, тобто механізм (гарантії) їх реалізації, охорони та захисту [3, с. 224–225].

Детальніше зупинимось на питанні про поняття, зміст і значення права на правову допомогу з урахуванням визначеного раніше розуміння права та прав людини.

Передусім, зазначимо, що право на правову допомогу є конституційним, оскільки закріплене й проголошене в ст. 59 Основного Закону України [8]. Проте Ю.Т. Шрамко слушно підмічає, що до набуття чинності Конституцією України 1996 року право на правову допомогу не було визначено як конституційне право людини в Україні, хоча сам інститут правової допомоги функціонував ще з радянських часів. Попередня Конституція містила приписи про подання юридичної допомоги громадянам і організаціям у главі «Суд і арбітраж», і стосувалася визначення інституту адвокатури, а не конституційного права людини на правову допомогу. Переосмислення інституту правової допомоги з позицій права людини в Україні почалося ще до прийняття нової Конституції України і відображало тенденцію конституювання права на правову допомогу в конституціях пострадянських країн, що враховувало відповідні міжнародно-правові акти [9, с. 8].

В.Д. Шаповал, проаналізувавши наукові джерела дослідження права громадян на правову допомогу в Україні, встановив, що питання щодо права громадян на правову допомогу і його забезпечення в Україні ще недостатньо вивчене. Залишилися практично без аналізу саме поняття і зміст цього права, його юридична природа і місце в системі інших прав і свобод. До того ж аналіз права громадян на правову допомогу необхідно на сьогодні провести на сучасному рівні, за аналізом новітнього українського законодавства, що прийнято в останні роки [10, с. 115]. За останні

п'ять років ситуація жодним чином не змінилася, а проблема інституту правової допомоги й досі залишається не врегульованою.

У сучасній правовій енциклопедії право на правову допомогу визначають як можливість одержання правової допомоги в передбачених Конституцією України і законами формах [7, с. 281]. В юридичній енциклопедії за редакцією Ю.С. Шемшученка під правом на правову допомогу пропонують розуміти одне з основних конституційних прав громадян, яке покликане забезпечити правовий захист прав людини в судовому та інших процесах [11, с. 24]. Тобто сутність права на правову допомогу фактично зводиться до визнання конституційно гарантованої можливості використання правової допомоги для забезпечення прав і свобод людини.

В.М. Ісакова, досліджуючи поняття, особливості та гарантії права на правову допомогу, під останнім запропонувала розуміти систему правових можливостей, що полягає в отриманні допомоги в реалізації прав, законних інтересів та обов'язків, яка може надаватися у формі консультацій з юридичних питань, роз'яснення норм права, представництва інтересів в суді та в інших органах публічної влади, складання документів правового характеру та ін. [12, с. 7–8]. Вчена в цілому дотримується загальноприйнятого підходу до трактування права на правову допомогу, тільки при цьому деталізує в чому саме полягає правова допомога, наводячи перелік правових послуг, які надаються в рамках її надання.

Право на правову допомогу не зводиться до права на допомогу адвоката в кримінальному процесі і навіть до правової допомоги в судовому процесі, а є більш широким за своїм змістом. Більше того, Ю.Т. Шрамко наголошує, що право на правову допомогу є особливим правом, що забезпечує кожній людині відповідні можливості в реалізації свого правового статусу у правовому процесі (в широкому його розумінні). За своєю природою право на правову допомогу – це конституційне право людини на отримання гарантованого державою кваліфікованого правового сприяння, у тому числі безоплатного, в реалізації нею, як учасником правового процесу, свого юридичного статусу [9, с. 8, 13].

Т.В. Омельченко, досліджуючи зміст конституційного права на правову допомогу в кримінальному судочинстві, вказує, що таке право є гарантованою Конституцією і іншими законами України можливістю особи одержати кваліфіковану допомогу, пов'язану із практичним застосуванням законодавства для відстоювання її суб'єктивних прав та інтересів [13, с. 40]. О.І. Коровайко доповнює наведене визначення, зазначаючи, що право на правову допомогу – це передбачена Конституцією та законами України особам, які беруть участь у кримінальному судочинстві, мож-

ливість отримати завдяки діяльності спеціально уповноважених суб'єктів гарантовану державою допомогу правового характеру в реалізації прав, свобод і законних інтересів таких осіб, ефективному їх захисті, а також відновленні в разі порушення [14, с. 107].

Також трактування права на правову допомогу можна зустріти й у рішенні Конституційного Суду України від 30.09.2009 № 23-рп/2009 у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) право на правову допомогу визначається як гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права [15]. При цьому в наведеному Конституційним Судом України трактуванні права на правову допомогу вдало відзначається така його властивість як «гарантована державою можливість» [14, с. 105]. Тобто викладене вкотре підкреслює орієнтованість досліджуваного права на людину й її інтереси. Саме тому вчергове наголошуємо, що визначення поняття права на правову допомогу потрібно здійснювати, виходячи зі суб'єктивного значення права.

Право на правову допомогу в юридичній літературі насамперед прийнято розглядати як невідчужуване право особистості, тобто мова йде про його сприйняття в суб'єктивному розумінні [12, с. 42–43]. Вказане право відображає невід'ємну та невідчужувану можливість отримувати в установленому законом порядку професійну допомогу з питань правового характеру [12, с. 42–43]. Зокрема, О.І. Коровайко пропонує під суб'єктивним правом на правову допомогу розуміти закріплену у праві міру можливої її поведінки з отримання такої допомоги [14, с. 107]. Право на правову допомогу також прийнято розглядати як засіб забезпечення права на справедливий судовий розгляд і доступність правосуддя. Вказане розуміння права на правову допомогу наче зображує саме практичний аспект вказаного права, який полягає у безпосередній реалізації верховенства права [16, с. 279; 12, с. 46]. У такий спосіб можна стверджувати, що природа права на правову допомогу не є однозначною, вона включає в себе декілька сторін (аспектів).

Так, право на правову допомогу традиційно відносять до прав першого покоління. Водночас воно перебуває у нерозривному зв'язку з правами другого покоління. Більше того, право на правову допомогу за своєю суттю є багатокomпонентною категорією. Зокрема, одна із його складових – право на безоплатну правову допомогу – за своїм характером, на думку В.М. Ісакової, нагадує соціальні й економічні права другого покоління. Про це, як за-

уважає вчена, свідчить можливість особи претендувати на справедливий розподіл соціальних ресурсів для задоволення власної фундаментальної потреби у правовій допомозі, а також переважно позитивний характер зобов'язань держави щодо цього права (зокрема, держава має взяти на себе зобов'язання із створення гарантій забезпечення права на безоплатну правову допомогу) [12, с. 8]. С.С. Калинюк, на відміну від вищезазначеної позиції, доводить, що юридична природа права на отримання правової допомоги походить із «другого покоління» прав і свобод людини і громадянина, закріпленого в душі позитивістської доктрини прав і свобод. Це право не є природним правом людини, а є позитивним правом, яке закріплено Конституцією України подібно до того, як й інші основні права і свободи людини і громадянина. На його думку, за класифікацією основних прав і свобод право на отримання правової допомоги слід віднести до юридичних прав-гарантій людини та громадянина [17, с. 8].

Окремо варто відмітити, що праву на правову допомогу притаманна подвійна природа. Це виражається в тому, що право на правову допомогу, з одного боку, розкривається як одне із прав людини, що охоплює систему певних фундаментальних правових можливостей, а з іншого – виступає як важлива гарантія реалізації інших прав людини, зокрема, права на ефективний судовий захист [12, с. 9]. На дуалістичну правову природу конституційного права людини на професійну правничу допомогу вказують й А.В. Джуська [18, с. 14] та С.Д. Шаталюк [19, с. 158]. Зокрема, останній підкреслює, що «право на отримання правової допомоги є основою для реалізації права на доступ до правосуддя, а стосовно права на справедливий судовий розгляд право на юридичну допомогу – гарантія» [19, с. 158].

Висновки. Отже, виходячи з вищезазначеного та враховуючи дуалістичну природу права на правову допомогу, пропонуємо під останнім розуміти конституційно закріплену можливість користуватися наданими уповноваженими суб'єктами правовими послугами з метою забезпечення гарантованих державою прав і свобод людини.

Література

1. Самбор М. Право як поняття та підходи до його розуміння. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. № 87. С. 59–63.
2. Борисов Г.А. Теория государства и права: учебник. Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. 292 с.
3. Скакун О.Ф. Теория держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Видання 2-е, перероблене і доповнене. Харків: Еспада, 2009. 752 с.
4. Загоруй І.С. Поняття «права людини»: теоретико-правові підходи до розуміння прав людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. № 2. С. 66–82.

5. Скрипнюк О. Конституційний лад в Україні: методологічні проблеми розвитку й удосконалення в контексті конституційної модернізації. *Щорічник українського права*. 2013. № 5. С. 202–212.

6. Барихин А.Б. Большая юридическая энциклопедия. М.: Книжный мир, 2010. 960 с.

7. Сучасна правова енциклопедія / за заг. ред. О.В. Зайчука; Ін-т законодавства Верховної Ради України. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2013. 408 с.

8. Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96–ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141.

9. Шрамко Ю.Т. Конституційне право на правову допомогу в Україні: актуальні питання законодавчого регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2016. 18 с.

10. Шаповал В.Д. Наукові джерела дослідження права громадян на правову допомогу в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2016. №3. С. 113–116.

11. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 5: П–С. 2003. 736 с.

12. Ісакова В.М. Право на правову допомогу: поняття, особливості, гарантії: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2013. 207 с.

13. Омельченко Т.В. Конституційне право на правову допомогу і його реалізація на досудових стадіях кримінального процесу: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2004. 216 с.

14. Коровайко О.І. Щодо змісту понять «правова допомога» та «право на правову допомогу» в кримінальному процесі України в контексті міжнародних стандартів прав людини. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. Вип. 77. С. 102–109.

15. У справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу): рішення Конституційного Суду України від 30.09.2009 № 23–рп/2009. *Офіційний вісник України*. 2009. № 79. Стор. 62. Стаття 2694. Код акта 48122/2009.

16. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. М.: Изд-во МНИМП, 1998. 600 с.

17. Калинюк С.С. Институт адвокатуры в механизме реализации права людини і громадянина на правову допомогу: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Ужгород, 2015. 14 с.

18. Джуська А.В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2018. 20 с.

19. Шаталюк С.Д. Моделі і досвід інших держав в забезпеченні громадян права на безоплатну правову допомогу. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія*. 2013. Т. 212. Вип. 200. С. 156–159.

Анотація

Мартовицька О. В. Поняття права на правову допомогу. – Стаття.

У статті наголошено на необхідності з'ясування сутності та змісту права на правову допомогу як у науковій юридичній літературі, так і національному законодавстві з метою визначити теоретичні та прикладні проблеми інституту професійної правничої

допомоги в кримінальному процесі України. З'ясовано, що розкриттю змісту поняття права на правову допомогу повинне передувати з'ясування сутності та значення таких правових категорій як «право» та «права людини». Зазначено, що в юридичній літературі відсутній однозначний, єдиний підхід до розуміння права, а значить сформувався декілька підходів до його трактування, які в наукових колах знаходять як своїх прихильників, так і противників. Акцентовано увагу на тому, що по відношенню до права на правову допомогу варто вести мову про його розуміння як суб'єктивного права. Це пояснюється тим, що досліджуване право, насамперед, покликане забезпечувати права і свободи людини, тим самим задовольняючи її інтереси. Проаналізовано наукові підходи до трактування права на правову допомогу. Встановлено, що право на правову допомогу входить до системи основних прав людини і громадянина, які представляють собою правові можливості (міру свободи) особи, здатні забезпечити її розвиток у конкретно-історичних умовах, що закріплені як міжнародні стандарти, загальні і рівні для всіх людей і гарантовані законами держави як невідчужувані. Виокремлено основні риси права на правову допомогу. Запропоновано під правом на правову допомогу розуміти конституційно закріплену можливість користуватися наданими уповноваженими суб'єктами правовими послугами з метою забезпечення гарантованих державою прав і свобод людини.

Ключові слова: право, право людини, правова допомога, право на правову допомогу, поняття, свобода.

Аннотация

Мартовицкая Е. В. Понятие права на правовую помощь. – Статья.

В статье отмечена необходимость выяснения сущности и содержания права на правовую помощь как в научной юридической литературе, так и национальном законодательстве с целью определить теоретические и прикладные проблемы института профессиональной юридической помощи в уголовном процессе Украины. Выяснено, что к раскрытию содержания понятия права на правовую помощь должно предшествовать выяснение сущности и значения таких правовых категорий как «право» и «права человека». Отмечено, что в юридической литературе отсутствует однозначный, единый подход к пониманию права, а значит сформировалось несколько подходов к его трактовке, которые в научных кругах находят как своих сторонников, так и противников. Акцентируется внимание на том, что по отношению к праву на правовую помощь стоит говорить о том, что его можно трактовать как субъективное право. Это объясняется тем, что исследуемое право, прежде всего, призвано обеспечивать права и свободы человека, тем самым удовлетворяя ее инте-

ресы. Проанализированы научные подходы к трактовке права на правовую помощь. Установлено, что право на правовую помощь входит в систему основных прав человека и гражданина, которые представляют собой правовые возможности (степень свободы) лица, способные обеспечить ее развитие в конкретно-исторических условиях, которые закреплены как международные стандарты, общие и равные для всех людей и гарантированные законами государства как неотчуждаемые. Выделены основные черты права на правовую помощь. Предложено под правом на правовую помощь понимать конституционно закреплённую возможность пользоваться предоставленными уполномоченными субъектами правовыми услугами с целью обеспечения гарантированных государством прав и свобод человека.

Ключевые слова: право, права человека, правовая помощь, право на правовую помощь, понятие, свобода.

Summary

Martovytska O. V. The concept of the right to legal aid. – Article.

In the article, it has been emphasized the need to clarify the essence and content of the right to legal aid in both the scientific legal literature and national legislation in order to identify theoretical and applied problems of the institute of professional legal assistance in the criminal process of Ukraine. It has been found that the disclosure of the meaning of the concept of the right to legal aid should be preceded by clarification of the essence and meaning of such legal categories as “right” and “human rights”. It has been noted that in the legal literature there is no unambiguous, unified approach to understanding the law, which means that several approaches to its interpretation have been formed, which find both their supporters and opponents in scientific circles. Emphasis has been placed on the fact that the right to legal aid should be understood as a subjective right. This is due to the fact that the studied law, above all, is designed to ensure human rights and freedoms, thereby satisfying its interests. Scientific approaches to the interpretation of the right to legal aid have been analyzed. It has been established that the right to legal aid is part of the system of fundamental human and civil rights, which represent the legal possibilities (measure of freedom) of a person capable of ensuring its development in specific historical conditions, enshrined as international standards, common and equal for all people and guaranteed by the laws of the state as inalienable. The main features of the right to legal aid have been highlighted. It has been proposed that the right to legal aid be understood as a constitutionally enshrined opportunity to use legal services provided by authorized entities in order to ensure state-guaranteed human rights and freedoms.

Key words: law, human rights, legal aid, the right to legal aid, concepts, freedom.